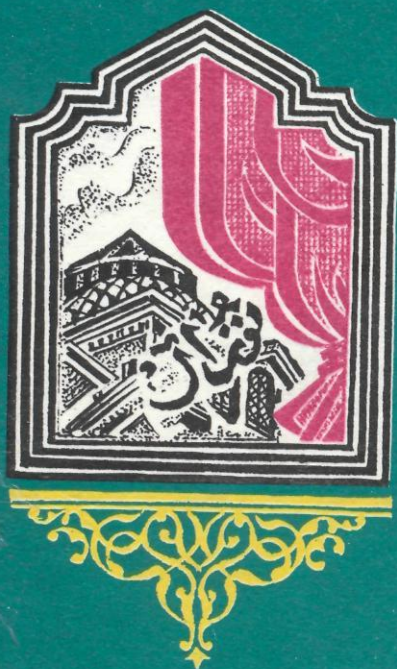

ШУҲРАТ
РИЗАЕВ

ЖАДИД ДРАМАСИ

Истиқлол жадид зиёлиларимиз орзулаган энг муқаддас тилак эди. Шу тилак йулларида уларнинг бор куч-қуввати, навқирон йигитлик умрлари нисор бўлди, бошлари кундага тортилди.

Мазкур китоб уша табаррук зотларнинг, қадри баланц ота-боболаримнинг руҳи покларига, улар номини шарафлаган устозларимга, истиқлол сурури билан яшаётган ва яшаяжак фарзандларимга бағишланади.

КИРИШ

Ўзбекистоннинг Мустақил Республика деб эълон қилиниши халқимизнинг асрий орзуларини рўёбга чиқарган ҳолда фавқуллодда мураккаб вазифаларнинг мавжудлигини ҳам намоён этди. Юз уттиз йил давом этган сўнгги истибдод собиқ Иттифокдаги барча республикаларни жуда кўп ҳаётий зарур жабҳаларда бир-бирига тобелантириб қўйгани маълум бўлиб қолди. Айниқса, иқтисодий масалаларда бу ҳол жиддий муаммоларни келтириб чиқарганди. Айни чоғда ана шу «занжирбандлик»нинг маънавий ниқобига айлантирилган ижтимоий соҳаларда ҳам ғоят чалкаш, лекин муайян мафкурага тамомила бўйсунган қарашлар, талқин ва тушунчалар ҳукмронлиги аён бўлди. Ҳар қандай тараққиёт табиат ва жамиятнинг диалектик қонунларига кўра амалга ошгани каби, Мустақиллигимиз барча воқеа-ҳодисаларга ҳолис ёндошув туфайлигина қарор топади ва мустаҳкамланади. Шу маънода Мустақиллик мафкураси ҳақидаги тушунчанинг ижтимоий майдонга қўйилгани фикрий баҳслар асносида ҳақиқатни ойдинлаштиришга, тарих ва тафаккур ривожини табиий қурилишларида тадқиқ этиб баҳолашга имкон яратади. Гарчи бу жараён, маълум маънода жаҳолат, тарафкашлик билан маърифат, билимдонлик мубоҳасалари шаклида давом этаётган бўлса ҳамки, охир-оқибат фикрий рангинликка, ҳаққоний ва ҳолис тушунчаларга йўл очиши аниқ. Бинобарин, бу йўл миллатнинг ижтимоий онги шаклланишида, маданий даражаси юксалишида муқаррар бир йўлдир. Улуғ мутафаккир Маҳмудхужа Беҳбудий худди ҳозирги каби, миллатнинг истиқболи масалалари ҳал бўлаётган тарихий 1917 йилда ёзганидай, «Дунё жиҳодгардир. Жиҳод-жаҳд ва жиҳодни шакли ҳар замонда бошқа булур»¹.

Мазкур ишга киришар эканмиз, эл-юрти озодлиги, эркин истиқлоли, маорифи, маданияти учун ўз ҳаловати ва ҳатто ҳаётидан воз кечиб, кураш жабҳаларига отилган, охир-оқи-

¹ Беҳбудий. Баёни ҳақиқат. — «Улуғ Туркистон» газетаси, 1917 йил 12 июнь.

бат Мустақиллик нашидасини суролмай, қутлуг қонини нисор этиб, шаҳид кетган табаррук инсонларнинг хотирасидан айрим саҳифаларни имкон қадар урганиб, тадқиқ этмоқни ният қилдик.

Рус шарқшуноси А. Н. Самойлович 1916 йилда эълон қилинган «Драматическая литература сартов» номли мақола-сида «Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун қутилган ҳол эди», деб ёзган. Дарҳақиқат, асримиз бошларида минг йиллик адабиётимизнинг қатъий қонун тусини олган аруз вазнидаги мумтоз намуналари урнида тамомила янги мазмун ва шаклдаги оврупоча йўналиш касб этган бадиий адабиёт шакллани бошлади. Ғарб адабиётининг роман, ҳикоя, бармоқ вазнидаги шеър турлари Туркистон туркчасида дадил қўлланила бошлади. Оз фурсатда бу йўналишнинг истеъдодли намояндалари пайдо бўлди. Шу билан бирга XX асрнинг 10-йилларидан ўзбек жадид драматургиясининг тажрибалари куртак ёзди.

Драматурглар етишди.

Мутахассислар аниқлашига кура, Октябрь ўзгаришигача драматургиянинг уттиздан ортиқ намунаси яратилди. Ҳатто шаклланиш даврига кирган бу адабий турнинг трагедия, драма, комедия каби барча жанрларида қатор асарлар майдонга келди.

Ҳуш, бунинг сабаблари нимада? Асрлар давоми буюк даҳоларини етиштирган классик адабиёт нима учун айнан XX аср бошларида келиб ижодкорларни қониқтирмай қўйди? Адабиётнинг мақсад ва вазифалари ўзгардимми? Бу ва бунга ўхшаш саволларга жавоб топмоқ учун ҳар қандай ҳодисанинг моҳиятини белгилловчи табиий, ижтимоий сабабларни аниқламоқ, давр манзараларини, унинг ўзгариш маншафини кузатмоқ лозимдир.

ХIX аср охири — XX аср бошларида туркистонликлар тилида «жадид», «усули жадид» деган сўз ва ибора айланишиб қолди. Бошлаб зиёлилар орасида қўлланилиб юрилган бу сўз ва ибора борган сари оддийроқ одамларнинг ҳам тилига куча бошлади. Кейинроқ эса бу ҳодиса бутун жамият ҳаётида ўзгаришлар ясай бошлагач, «жадид», «усули жадид», «зиёли», «тараққий» каби сўзлар оммаланиб кетди. Ҳатто бу сўзни «кофир» маъносига нисбат бердилар. Айрим намояндаларини (масалан, Исмоил Обидийни туғридан-туғри «тараққий» ё «жадид» деб атай бошладилар. Кримнинг Боғчасаройида «Таржумон» номли газета чиқариб, бутун Россия чор маъмурларини ташвишга солиб қўйган Исмоилбек Гаспралӣ «усули жадид» тушунчаси ва у билан боғлиқ бутун бир жараённинг валломати эди. Бу тушунчани Исмоилбекнинг ўзи шундай таърифлайди: «...ота-бобо қўнлариндан қолмиш миллий мактаблари ислоҳ этмак усули жа-

дид демақдир, бошқа бир ўқув, бошқа бир мактаб демак дағилдир»¹.

Амалий жиҳатдан фавқуллода ижобий натижалар берган бу усул аср бошида Туркистоннинг барча шаҳар ва қишлоқларига кириб бораётган эди. Бу усул тарғиботчилари ана шу муносабат билан «жадидлар» номини олди, уларнинг мактаблар ислоҳоти билан бошланиб, аста-секин жамиятнинг маданий-маънавий ҳаётини, кейинроқ ижтимоий-сиёсий соҳаларини қамраб олган ҳаракати учун эса «жадидчилик ҳаракати», даврни эса «жадидчилик даври» деб аташ расмий тус олди. Шу билан бирга бу даврни тарихий ва илмий адабиётларда «Миллий уйғониш даври» деб аташ ҳам 20-йилларда таомилга кирган эди. Айниқса, мунаққид Вадуд Маҳмуд мақолаларида бу истилоҳ куп қўлланилади. Ҳатто мазкур ҳаракатнинг иштирокчиларидан бўлган Лазиз Азиззода шу даврни мавзу белгилаб, 20-йиллар миёнасида «Туркистоннинг миллий уйғониш тарихи» деб номланган салмоқли тадқиқот яратгани ҳам маълум².

Шундай қилиб, XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда «жадидчилик» ёки «миллий уйғониш даври» бошланди. Профессор Беғали Қосимов бу давр хусусиятларини урганиб, шундай хулосага келган эди:

«Туркистонни саводли ва маърифатли, туқ ва фаровон, озод ва обод ватанга айлантириш, биринчи навбатда мустақилликка эришиш, мустамаккачилик исканжасидан ҳалос бўлиш жадидчилик ҳаракатининг асосий мақсад-вазифасини ташкил қилар эди»³.

Афсуски, бундай хайрихоҳ муносабат сунгги йиллардагина очик айтилмоқда. Жадидлар антиколониал мақсадларни кузлаб курашганлари учун ҳам Октябрь ўзгаришидан кейин большевикистик истибод уларни кескин қоралаш ва ҳатто умуман тарих саҳифаларидан учирини йўлини тутди. Айниқса, 1927 йилда Тошкент ва Самарқандда утказилган маориф ва маданият ходимлари қурултойларида совет ҳукумати раҳбарлари жадидларнинг интилишларига сиёсий баҳо бериб: «Ватан учун кураш миллий бойлар учун курашамиз, дейишдир. Ватан сўзи — бойлар сўзи. Миллатчилик учун кураш бойлар ҳокимиятини курашамиз, дейишдир. Бизнинг маданиятимиз мана шу қилиқлардан тоза бўлиши керак», деган яқунга келадилар. Бу «фатво»га деярлик олтмиш йил давомида изчил амал қилинди. Ижтимоий фан соҳаларидаги юзлаб тадқиқотлар, рисола ва мақолаларда жадидчилик фақат қоралаб келинди. Адолат юзасидан яна бир ҳақиқатни тан олмақ лозимки, жадид адабиёти ва унинг айрим намояндалари ижодини урганиш, маълум даражада тарғиб

¹ Қаранг: Б. Қосимов. Исмоилбек Гаспралӣ. Тошкент, 1992, 28-бет.

² Бу тадқиқот қўлёзма ҳолида Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондларида сақланади.

³ Б. Қосимов. Жадидчилик, — Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. Тошкент, 1993, 21- 22-бетлар.

этиш, мафкуравий тазйикларга қарамай, Ойбек, И. Муминов, С. Қосимов, А. Алиев, Б. Қосимов, Ш. Турдиев каби адиб ва олимлар томонидан давом эттирилди.

80-йилларнинг урталарида бошланган ошкоралик, қайта қуриш шабадалари аср боши адабиётимиз, ижтимоий тафаккуримиз тарихини урганиш зарур деган қарашларни юзага чикарди. Шу мақсадда 1988 йили булиб ўтган икки илмий-амалий анжуман жадидчилик ҳаракатини урганишда алоҳида аҳамият касб этди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти январь ойи сўнгида утказган анжуманда республикамизнинг этиборли ижтимоий олимлари мулоҳаза ва музокаралардан сўнг давр ҳаракатчилиги ва адабиётини кенг тадқиқ этиш, жадидизм атамаси урнига ҳаракатни маърифатчилик деб аташ, чунки улар фақат маърифий мақсадларни кузда тутгандир (Э. Юсупов, С. Қосимов), жадидларни эса «революцион-демократлар» (Э. Каримов), «буржуача реформистлар» (Иззат Султон), «либерал буржуазия» вакиллари» (Р. Едгорова), «буржуа демократлар» (Ҳ. Зиёев) сифатида баҳолаш лозим деган қарашлар уртага тушди. Айни чоғда мазкур ҳаракатнинг уз миллий қурулишини урганишда узоқ йиллардан бери тажрибалар орттирган озарбайжон, татар ва тожик олимлари иштирокида кенгроқ илмий суҳбат утказишга келишиб олинди.

1988 йил октябр ойида яна Тил ва адабиёт институти ташаббусига кўра озар, татар ва тожик олимлари билан бирга «Жадидчиликнинг умумтуркий масалалари»га бағишланган «доира столи» ташкил этилди. Бу йиғинда ҳам жадидчиликни асосан маърифатпарварлик оқими деб баҳолаш, айни чоғда кўп қатламли маърифатчилик (Г. Ашуров, И. Нуруллин), буржуа йўналишидаги маърифатчилик (Ҳ. Воҳидов) каби талқинлар илгари сурилди.¹ Бизнингча, талқин ва баҳолар хилма-хиллиги, баҳсалаблигидан қатъий назар, жадидчилик масалаларини урганиш шундан кейин гоёт жонланиб кетди. Тарихчилар, адабиётшунослар, файласуф олимларнинг республика матбуотида унлаб мақолалари эълон қилинди. Аммо, таассуфки, ҳолис ёндошув, ижобий баҳолар билан бирга, қарашларимиз кескин узгарган сўнгги йилларда аввалги қатагон ва турғунлик даврлари ҳиди келиб турган мулоҳазалар ҳам уртага ташланди. Профессор Г. Ҳидоятоннинг Ўзбекистон мактаблари учун 1990—1992 йилларда жуда кўп нусхада рус ҳам ўзбек тилларида чоп этилган «Менинг жонажон тарихим» номли китобида шундай фикр баён этилади: *«Жадидлар муҳим ижтимоий-сиёсий оқим бўлиб қолдилар. Уларнинг раҳнаmolлари ва ҳомийлари барча муаммоларини чор ҳукумати билан келишув ва ҳамкорликда ҳал этишга умид боғладилар. Улар рус давлати ҳокимиятига нисбатан хайрихоҳлик курсат-*

дилар... Бу, миллий манфаатларга очикдан-очик хиёнат эди». Ёки жадидчиликнинг маънавий отаси ҳисобланган Исмоилбек Гаспирли ҳақида *«Романовлар хонадонининг содиқ хизматкори», «подшоҳпараст», «турк тилини сақлаб қолишни фақат уз миллати манфаатлари учун яккаю-ягона восита деб қаровчи»*¹ қабiliдаги камситувчан фикрларни билдирадигани, бу бутун дунё ва илгор қарашли кишилар Исмоилбек Гаспирлини «миллий қаҳрамон» атаб, 1991 йили 140 йиллигини миллий байрам сифатида нишонлаш арафалари айтилгани гоёт таажжубли эди. Г. Ҳидоятон, назаримизда, на жадидчилик ва на И. Гаспирлининг қарашларини жиддий урганмай фикр юритган қуринади. Акс ҳолда у «усули жадид» мактабларида диний фанлар ва туркий тилгина утиларди», деган мутлақо нотўғри тушунчани такрор-такрор таъкидламаган бўлар эди. Ваҳоланки, И. Гаспирли айнан шу тарздаги ўқитиш усулини, шунга асосланувчи эски мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилиш гоёси билан чиққан эди.

И. Гаспирли ёзади: *«Онгни тилшунослик эмас, балки илмий асосдаги тарбия ривожлантиради... Ислоҳ этишимизнинг моҳияти, бизнингча, мадрасалар таълимга татар (турк) тилидаги элементар, бошланғич илмлар (қисқача жутрофия, тарих, табиий фанлар, арифметика, педагогика ва рус қонунчилиги асослари) киритилишидир»*².

Юқоридаги нотўғри тушунчалар, аввалги ун йилликлардаги кескин айтилган фикрлар сингари, шуро мафкурасининг ҳануз сақланиб келаётган оқавалари бўлиб, жадидчилик масалаларини янада кенгроқ урганиш, жадид адабиёти намояндаларининг ижодий меросини нашр этиш ва тарғиб этиш қанчалик долзарб масала бўлиб қолаётганини билдирмоқда.

Жадидчиликнинг ижтимоий-сиёсий табиатига чуқурлашмай, урни билан бу масалаларга мурожаат этишимизни таъкидлаб айтмоқчимизки, ўзбек жадид адабиёти, жумладан, драматургиясининг пайдо бўлиши давр ҳаракатчилигига бевосита алоқадордир. Зеро, жадидчиликнинг сиёсий, тарихий масалалари, намояндалари ҳақида кейинги йиллари анчагина салмоқли рисола ва мақолалар яратилди³. Шулар-

¹ Ҳидоятон Г. Моя родная история. Тошкент, 1990, стр. 293.

² Гаспирский И. Русское мусульманство, — журнал «Звезда Востока». 1991, № 4, стр. 117.

³ Б. Қосимов. Жадидчилик, — «Ёшлик» журналари, 1990, 7-сон; Фидойилар. Қатагон қурбонлари ҳақида мақолалар, Тошкент, 1991; Б. Қосимов. Исмоилбек Гаспирли. Тошкент, 1992; Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. Тошкент, 1993; О. Шарафиддинов. Истиклол фидойилари: Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. Тошкент, 1993; С. Аҳмедов. Мунаввар қори, — «Шарқ юлдузи» журналари, 1992, 5-сон; А. Алиев. Фитрат. Тошкент, 1993; «Шарқ юлдузи», «Фан ва турмуш», «Мулоқот», «Звезда Востока», «Санъат», «Ўзбек тили ва адабиёти», «Ёшлик» журналларида 1988—1994 йиллар оралиғида эълон қилинган Ҳ. Зиёев, Б. Қосимов, Н. Каримов, Ш. Турдиев, Р. Шамсутдинов, М. Ҳасанов, Ҳ. Содиков, С. Аҳмедов, С. Аъзамжоев, Ҳ. Болтабоев каби олимларнинг қатор мақолалари ҳам масаланинг турли жиҳатларига бағишланган.

¹ Мазкур йиғилиш материаллари «Санъат» журналининг 1990 йил 12-ва 1991 йил 1-сонларида эълон қилинди.

ЯНГИ ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ ВА ТАРИХИЙ ШАРОИТ

1. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТЕАТР САНЪАТИ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ДРАМАСИ

¹ Буюк юнон мутафаккири Аристотель дунё адабиёт-шунослигининг ибтидоси булган «Поэтика» асарида «*драманинг ўзи ҳаракат, чунки у ҳаракат қилувчи шахсларни акс эттиради*»,¹ деган машҳур бир тушунча билан драманинг театр санъатига қанчалар муштарак ҳодиса эканини таъкидлаган эди. Шундан кейинги Ғарбда яратилган деярли барча «адабиётшунослик назария»ларида бадий адабиётнинг драма тури ҳақида сўз юритилар экан, қонуний ҳолда театр билан боғлаб таъриф берилади. (Замонавий ўзбек адабиётшунослик илмининг эътиборли нашрларидан булган профессор И. Султоннинг дарслигида ҳам драма шундай таърифланган: «*Театр сахнасида қўйиш учун... ёзилган адабий асарларнинг жами адабиётнинг уч асосий тури (жинси)дан бири булган драматик турни ёки, қисқа қилиб айтганда, драмани ташкил этади*».² Демак, ҳар қандай драма ёки драматургия ҳақида сузлаш бевосита театр ҳақида сузлашни ҳам тақозо этади. Шу боис ўзбек драматургияси тарихининг янги сифат босқичи ҳақида сўз юритилар экан, бунгача мавжуд булган шундай ҳодисанинг куринишлари, бинобарин, у билан узвий боғлиқликдаги театр санъати ҳақида ҳам баъзи экскурслар зарурдир.

Қадимий Марказий Осиё сарҳадларида театр санъати тарихи, профессор М. Раҳмоновнинг археологик топилмалар асосида гувоҳлик беришича, йигирма икки асрдан мулроқ ҳисоб билан улчанади.³

Милоддан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида Сурхондарё, Самарқанд, Фарғона вилоятларидаги қадимий шаҳарлар харобаларида ҳайвонлар ниқобини

га қарамай, миллий уйқониш даврининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ва, жумладан, адабий манзараси яхлит ҳолда илмий тикланганича йўқ. Академик И. Муминовнинг «Ўзбекистонда XIX аср охири ва XX аср бошларида ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожланиши тарихидан» номли докторлик тадқиқоти (1950), Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг олимлари томонидан тайёрланган «Ўзбек адабиёти тарихи» беш томлигининг 5-томи (1980), профессор Ғ. Каримовнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (3-нашр, 1987) дарслигида ана шу мақсад қўйилиб, муайян таҳлил ва баҳолаш амалга оширилган бўлса-да, улар шўро мафкураси ҳукмрон бир пайтда ана шу позициядан келиб чиқиб ёндошиш маҳсулларидир. Шу боис уларнинг давр ҳақидаги тушунча ва ҳулосалари ҳам бутунги кун нуқтаи назаридан танқидий ёндошишни, қайта баҳолашни тақозо этмоқда.

Асримиз бошларидаги адабий мероснинг шеърят намуналари, адабий алоқалар, таржима асарлар, адабий танқидчилик махсус тадқиқотлар мавзуи сифатида урганилди. Бироқ наср ва драматургия соҳасида яратилган асарлар яхлит йирик тадқиқотларга муҳтож. Айниқса жадидчилик даври адабиётининг энг сермахсул ва оммабоп ҳодисаси булган драматургия алоҳида жанр сифатида махсус тадқиқот мавзусига айланмади. Ҳолбуки, айнан драматургик асарларда жадид қарашлари, мақсад ва интилишлари ўзга жанрлардан кура қупроқ ва хупроқ ҳамда кенг миқёсларда ўз аксини топди. Шеърят ва насрнинг аҳамиятини камситмаган ҳолда айтиш лозимки, драматургик асарлар жадидларнинг халқ билан яқинлашуви, унинг маиший, маънавий дунёсига кириб боришини таъмин этди. Ғояларнинг ёйилиши, сингиши ва амалий натижалар беришида драматургия ва театр беқиёс таъсир кўрсатди. Шу боис ҳам жадидчилик ҳаракатининг аксарият йирик намоёндалари драматургияга, театр ишларига алоҳида аҳамият бердилар, илк намуналарини яратдилар. Ҳақиқатан ҳам драматургия ва театр маърифат, миллат тараққиёти, озодлиги, маданияти, мустақиллиги ғояларини ташувчи энг асосий маънавий қурооллардан бири булиб қолди. Шу сабабли ҳам жадид драматургиясининг шаклланиш жараёнларини урганиш зарурдир. Бу аввало жадидчилик ҳақидаги қарашларимизни, тушунчаларимизни кенгайтиришга, ҳодисанинг мақсад ва қўламини тулароқ тасаввур этишга ёрдам берса, иккинчидан, Туркистонда янгича ижтимоий-эстетик тафаккурнинг шаклланиши ва тараққиётини кузатиш, адабий-бадий савиянинг юксалишини аниқлашга имкон беради.

¹ Аристотель. Поэтика, Тошкент, 1980, 10-бет.

² И. Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент, 1980, 257-бет.

³ М. Раҳмонов. Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года. Ташкент, 1981, стр. 23—71.